

Oma, buurvrouw of crèche: keuzen en knelpunten in de kinderopvang

Steeds meer vrouwen zijn actief op de arbeidsmarkt en steeds meer ouders hebben daardoor behoefte aan kinderopvang. Omdat de formele kinderopvang, ondanks een forse groei gedurende de afgelopen jaren, de groei van de arbeidsparticipatie niet kan bijhouden, zijn en blijven veel ouders aangewezen op informele opvang. Het beleid gericht op participatiebevordering dreigt hier in zijn eigen staart te bijten: naarmate meer vrouwen een betaalde baan hebben, zijn er minder vrouwen beschikbaar voor informele kinderopvang. De vraag die in dit artikel centraal staat, is welke rol de informele kinderopvang vervult naast de formele opvang en hoe die rol zich de komende jaren zal ontwikkelen. Het artikel gaat daartoe in op zowel de vraag naar als het aanbod van informele kinderopvang, analyseert de voorkeuren en knelpunten en besluit met suggesties om de ergste knelpunten het hoofd te bieden.

Inleiding

De overheid streeft in haar emancipatiebeleid een toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen na. Een belangrijke pijler hiervan is het kinderopvangbeleid. De afgelopen jaren is het aantal opvangplaatsen in kinderdagverblijven sterk gestegen, met name dankzij overheidssubsidies. De redenering daarbij is dat de beschikbaarheid van kinderopvang werkende moeders in staat stelt deel (te blijven) nemen aan het arbeidsproces. Het is een bekend feit dat het aantal werkende moeders de laatste decennia inderdaad is toegenomen (zie onder meer CBS, 1998; Van Dalen et al., 1999). Het aantal kinderopvangplaatsen heeft daarmee echter geen gelijke tred gehouden. In 1997 waren er in totaal 89.000 kindplaatsen, waarvan 66.000 voor kinderen van 0 tot en met 3 jaar en 23.000 voor kinderen van 4 - 12 jaar. In dat zelfde jaar bleek 17 procent van de 0 tot en met

3-jarige kinderen daadwerkelijk van kinderopvang gebruik te maken. Van de 4 tot en met 7-jarigen was dit 3,4 procent en van de 8 - 12-jarigen 0,9 procent. Het aantal wachtlijstplaatsen bedroeg in dat jaar 22.000 (SGB0, 1999). Veel ouders met een betaalde baan zijn dan ook aangewezen op zelf zorgen en/of informele kinderopvang. Het precieze aanbod van informele kinderopvang laat zich lastig bepalen. Veel onderzoek richt zich bij uitstek op de formele kinderopvang, hoewel diverse onderzoeken wel aandacht besteden aan de informele kinderopvang (zie bijvoorbeeld Wielers, 1991; Van Dijk, 1994; Van Doorne-Huiskes et al., 1996; Dykstra, 1997). De aanbieders van informele opvang blijken – en dit is niet verrassend – vaak vrouwen te zijn. Informele kinderopvang vormt in onderzoek echter vaak maar één categorie. Onderscheid naar verschillende vormen wordt over het algemeen niet gemaakt.

* Chantal Remery en Joop Schippers zijn werkzaam als onderzoeker respectievelijk hoogleraar Arbeids- en Emancipatie-economie bij het Economisch Instituut van de Universiteit Utrecht, Pearl Dykstra is senior onderzoeker bij het NIDI en Anneke van Doorne-Huiskes is hoogleraar Emancipatie-onderzoek/Vrouwenstudies aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Correspondentieadres: Economisch Instituut/CIAV, Kromme Nieuwegracht 22, 3512 HH Utrecht, E-mail: C.Remery@econ.uu.nl

In Nederland tekenen zich verschillende, deels samenhangende trends af waarvan verwacht kan worden dat zij de vraag naar en het aanbod van informele kinderopvang zullen beïnvloeden. De meest duidelijke trend is de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen. Factoren die hiermee samenhangen zijn onder meer het stijgende opleidingsniveau van vrouwen, de toenemende noodzaak om economisch zelfstandig te zijn, alsmede de toenemende individualisering. Het lijkt reëel te veronderstellen dat ook de behoefte aan opvangmogelijkheden voor kinderen zal stijgen. Voorts veranderen de opvattingen over opvang van kinderen: opvang in kinderdagverblijven raakt meer geaccepteerd en ingeburgerd. Anderzijds zal de toenemende arbeidsparticipatie ook *het aanbod* van informele kinderopvang niet onberoerd laten. Informele opvang is in de meeste gevallen nog een zaak van vrouwen. Indien steeds meer vrouwen zelf buitenshuis werken, wordt hun beschikbaarheid voor informele opvang minder. Soms is in termen van vraag en aanbod zelfs sprake van een dubbel effect. Niet alleen is een vrouw die overstapt van niet participeren naar een betaalde baan niet of minder beschikbaar voor informele opvang, in een deel van de gevallen zal zij ook behoefte aan (in)formele opvang hebben en dus juist als vragende partij gaan optreden op de markt voor kinderopvang. Een ontwikkeling die eveneens van invloed is op het aanbod van informele kinderopvang is de leeftijd waarop vrouwen in Nederland voor het eerst moeder worden. Voor zover ouders nu de voorkeur geven aan informele zorgarrangementen waarbij grootouders of leden van de oudere generatie zijn betrokken, kan de mogelijkheid om hiervan gebruik te maken onder druk komen staan, als de leeftijd waarop vrouwen moeder worden verder stijgt. Naarmate deze leeftijd hoger ligt, zal waarschijnlijk ook de leeftijd van de grootouders hoger liggen. De kans dat grootouders niet meer aanwezig zijn of niet meer vitaal genoeg zijn om als oppas voor hun kleinkinderen op te treden, is groter naarmate de drie generaties in de tijd bezien verder uit elkaar liggen. Daar staat tegenover dat ouderen gemiddeld genomen langer gezond blijven dan vroeger. Daarmee neemt echter ook de kans op eigen bezigheden toe, die grootouders tot minder voor de hand liggende aanbieders van informele kinderopvang maakt.

In dit artikel wordt geëxploreerd hoe de vraag naar en het aanbod van (in)formele kinderopvang zich volgens de thans beschikbare inzichten op middellange termijn zullen ontwikkelen en welke knelpunten hieruit zullen voortvloeien. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de resultaten van een onderzoek onder vragers en aanbieders van kinderopvang dat in 1999 is gehouden. Uitgangspunt is dat er een complexe uitruil is tussen: zelf voor de kinderen te zorgen, formele kinderopvang, informele kinderopvang en de arbeidsdeelname van ouders. In dit artikel proberen we inzicht in deze uitruil te verkrijgen door de aandacht met name te richten op de mate waarin ouders de opvang door verschillende categorieën anderen mogelijk dan wel wenselijk achten. Met formele kinderopvang bedoelen we: opvang in een kinderdagverblijf, buitenschoolse opvang of opvang via een gastouderproject. Ook het gebruik van de peuterspeelzaal wordt tot de formele kinderopvang gerekend, hoewel discussie mogelijk is over de vraag of dit strikt genomen een vorm van kinderopvang is. Opvang op een andere manier wordt gedefinieerd als informele kinderopvang. Het betreft onder meer opvang door een oppas thuis, opvang door grootouders en burens.

De opzet van het artikel is als volgt. In de volgende paragraaf wordt een aantal theoretische overwegingen met betrekking tot de vraag naar en het aanbod van informele kinderopvang uitgewerkt. Daarna komt het empirisch onderzoek aan de orde dat inzicht geeft in het gebruik van en de opvattingen over deze vorm van kinderopvang. Vervolgens worden de onderzoeksresultaten afgezet tegen de gesignaleerde maatschappelijke trends. We gaan na welke problemen rond kinderopvang te verwachten zijn. Het artikel sluit af met aanbevelingen voor het overheidsbeleid.

Theoretisch kader

De vraag naar en het aanbod van informele kinderopvang kunnen worden weergegeven in termen van keuzesituaties waarbij de besluitvormers gebonden zijn aan bepaalde restricties. In navolging van Van Dijk (1994) onderscheiden we drie typen restricties die bij dit keuzegedrag een rol spelen: a) restricties op het punt van tijd en geld, b) restricties op het punt

van de kwantiteit en kwaliteit van de voorzieningen en c) sociale normen.

Financiële restricties

De rol van de financiële randvoorwaarden kan als volgt worden aangeduid. Ouders moeten steeds een afweging maken tussen zelf zorgen en de zorg overlaten aan anderen. Als zij kiezen voor zelf zorgen, betekent dat vrijwel altijd dat zij niet tegelijkertijd betaald werk kunnen doen en dat zij daarmee dus potentieel inkomen mislopen. Uiteraard hangt het af van de hoeveelheid tijd en de hoogte van het uurloon hoeveel inkomen er gederfd wordt. Als ouders ervoor kiezen te werken zullen zij in de regel opvang voor hun kinderen nodig hebben. In het algemeen is formele kinderopvang duurder dan informele kinderopvang. De verwachting is dan ook dat ouders met hogere inkomens a) meer gebruik zullen maken van kinderopvang dan ouders met lagere inkomens; laatstgenoemden zullen meer zelf zorgen en b) een groter deel van de kinderopvang uit het formele circuit zullen betrekken. Ouders met een lager inkomen nemen naar verwachting verhoudingsgewijs vaker hun toevlucht tot het informele circuit. Binnen dat laatste circuit bestaan evenwel grote prijsverschillen. Met een oppas wordt veelal een vast bedrag per uur afgesproken. Als bijvoorbeeld oma op haar kleinkind past, staat daar veelal geen duidelijk omschreven financiële beloning tegenover, maar krijgt oma een bos bloemen of een ander 'aardigheidje'. De beloning wordt in dat geval door de vragende partij (i.c. de ouders) vastgesteld. Naar verwachting zullen ouders met lagere inkomens vaker kiezen voor goedkope informele kinderopvang. In de laatste categorie zullen vooral verwanten hoog scoren.

Voor zover financiële overwegingen een rol spelen bij het aanbod van informele kinderopvang bestaat een parallel met het aanbod op de reguliere arbeidsmarkt. Aanbieders die nog geen betaald werk verrichten, zullen zich op de markt begeven als het uurloon dat zij er kunnen verdienen hoger ligt dan hun zogenoemde 'reserveringsloon', dat is het minimale bedrag dat zij wensen te ontvangen om hun andere vormen van tijdbesteding (inclusief vrije tijd) voor betaald werk te verruilen. Een andere overweging betreft het belang om met de opvangactiviteiten een inkomen te verdienen. Is die noodzaak er niet dan zal het reserverings-

loon hoger liggen dan wanneer er een sterke prikkel is om met de opvangactiviteiten een inkomen te verwerven. Voor wie al betaald werk hebben, is het uurloon dat zij verdienen de relevante maatstaf. Gelet op de betrekkelijke lage prijzen die voor de meeste vormen van informele kinderopvang gelden, zullen slechts weinig mensen het aanbieden van informele opvang en wat zij daarmee kunnen verdienen als een concurrerend alternatief beschouwen. Op grond van het voorafgaande is de verwachting dat aanbieders van informele kinderopvang vooral zullen worden gevonden onder degenen die als het ware tijd 'over' hebben, in de zin dat zij geen alternatieve verplichtingen hebben. Voorts is informele opvang wellicht een aantrekkelijk alternatief voor wie op de reguliere arbeidsmarkt weinig kans maakt betaald werk te vinden. Dit kan onder andere gelden voor aanbieders die maar een beperkt aantal uren ter beschikking hebben, zoals bijvoorbeeld moeders die zelf voor hun – eigen – kinderen willen zorgen, maar zich daarnaast aanbieden om ook de zorg voor één of meer kinderen van anderen op zich te nemen.

Kwantiteit en kwaliteit van de voorzieningen

De markt voor kinderopvang bestaat uit allerlei segmenten waar steeds en tegen uiteenlopende prijzen - een beperkt aanbod voorhanden is. Dat geldt voor de formele opvang en evenzeer voor de informele opvang: opa, oma, andere familie of de burens hebben allemaal maar een beperkte hoeveelheid tijd tot hun beschikking en de kring van potentiële 'opvangs' waaruit je als ouder kunt kiezen, is ook beperkt. Die beperkingen gelden niet voor alle ouders in gelijke mate. Hoger opgeleide ouders wonen gemiddeld genomen – bijvoorbeeld als resultaat van een verhuizing in verband met een studie – minder vaak in de onmiddellijke nabijheid van hun eigen ouders dan lager opgeleide ouders. Opa en oma als bron van informele opvang zijn daardoor naar verwachting voor hoger opgeleiden minder vaak beschikbaar dan voor lager opgeleiden. Mede om die reden valt als hypothese te formuleren dat hoger opgeleiden minder een beroep op hun eigen ouders zullen doen ten behoeve van informele zorg voor de kleinkinderen.

Kinderopvang is een 'vertrouwensgoed'. Ouders laten hun kinderen in goed vertrouwen over aan de leid(st)ers in de crèche, aan de

gastouder of aan andere door hen gekozen 'opvangers'. Garanties voor goede opvang hebben zij veelal niet. Wel biedt erkenning door de overheid in de meeste gevallen een goede indicatie dat het met de kwaliteit, gezondheidsaspecten, etc., in orde is. Daarnaast is bij veel ouders ook het vertrouwen groot in de eigen ouders, wier opvattingen en gedragingen zij goed kennen. Om het risico te beperken, zullen ouders van de allerjongste en daardoor meest kwetsbare kinderen veelal de voorkeur geven aan de meest vertrouwde vorm van opvang. Dat betekent in de eerste plaats zelf zorgen (Singer, 1993) - naar verwachting dus voor de jongste kinderen vaker dan voor iets oudere kinderen - of oma inschakelen in plaats van 'een vreemde'. Derhalve zal dus ook het aandeel van oma's in de informele zorg afnemen met het stijgen van de leeftijd van het kind. Overigens wijst Van Dijk (1994) erop dat aan het inschakelen van leden van het eigen, bekende en vertrouwde netwerk voor informele opvang voor sommige ouders het bezwaar verbonden is dat de betrokken netwerkleden zich, juist omdat ze 'dichtbij het kind staan', mogelijk te veel met de opvoeding van het kind gaan 'bemoeien'.

Over het aanbod van informele opvang kan in het spoor van wat daarover reeds bij de bespreking van de financiële overwegingen is opgemerkt, nog worden aangevuld dat veel aanbieders per week slechts een beperkt aantal uren zullen aanbieden. Als ze meer uren ter beschikking hadden, was in veel gevallen de reguliere arbeidsmarkt waarschijnlijk een aantrekkelijker alternatief geweest. Wie zich bereid verklaart als informele opvang(st)er op te treden om ouders uit de nood te helpen, zal dat veelal doen voor zover de eigen 'hoofdactiviteiten' niet in de knel komen.

Sociale normen

Veel ouders in Nederland hechten sterk aan het ten minste voor een deel zelf opvoeden van hun kinderen (Beets et al., 1997; Van Doorne-Huiskes et al., 1996; Morée, 1992). Dit stelt in kwantitatieve zin grenzen aan de omvang van de vraag naar kinderopvang, zowel in de formele als in de informele sfeer. In tegenstelling tot wat bijvoorbeeld in België of Frankrijk geldt, is het in Nederland tamelijk ongebruikelijk de zorg voor kinderen volledig uit te besteden. Kinderopvang wordt daardoor veelal gevraagd

voor twee of drie dagen in de week. Met betrekking tot de mix van formele en informele opvang lijken er zowel gerelateerd aan de opleiding, het geboortecohort van de ouders als hun levensbeschouwelijke achtergrond verschillen tussen ouders te bestaan. Zo wordt een hogere opleiding veelal beschouwd als indicator voor 'modernere' opvattingen van ouders. Die modernere opvattingen uiten zich onder andere via een groter belang dat wordt gehecht aan de crèche als plaats waar jonge kinderen leren omgaan met andere kinderen en in groepsverband te functioneren. Hoger opgeleide ouders zullen om die reden vaker kiezen voor een kinderdagverblijf. In religieuze kringen waar sterke nadruk wordt gelegd op het belang van het gezin zal daarentegen juist een voorkeur bestaan om de opvang zo dicht mogelijk bij het gezinsverband te laten aansluiten. Dit zal tot een voorkeur voor opvang door familie of door een oppas aan huis leiden.

Een mogelijke overweging om informele kinderopvang aan te bieden is een gevoel van 'solidariteit'. Er kan sprake zijn van een breed ervaren solidariteitsgevoel met 'de' jonge generaties dat mensen inspireert zorg voor en opvang van jonge kinderen op zich te nemen. Vaker zal sprake zijn van een specifiekere vorm van solidariteit, namelijk ten opzichte van eigen kinderen. Het betreft dan bijvoorbeeld moeders die hun eigen dochters de kansen op een beroeps carrière willen geven, die zij zelf op jongere leeftijd nooit gehad hebben. Steun door middel van het opvangen van de kleinkinderen kan daaraan een belangrijke bijdrage zijn. Dergelijke steun zal meer worden verleend naarmate de familiebanden hechter zijn. Naar verwachting hebben leden van oudere cohorten minder ervaring met en – op basis daarvan – een kritischer houding ten opzichte van formele kinderopvang via crèches. Op grond daarvan mag verwacht worden dat ook hun bereidheid om zich als aanbieder van informele opvang beschikbaar te stellen groter zal zijn dan van leden van jongere cohorten. Ook de behoefte aan c.q. de mogelijkheid om te investeren in sociaal kapitaal in de vorm van een relatie kan een overweging zijn voor het aanbod van informele opvang. Tegenover de investeringen nu staan later mogelijk opbrengsten in de vorm van steun van de zijde van de ouders (of hun kinderen) die nu worden geholpen. Wiers (1991) merkt overigens op dat dit voor de

vragers juist een reden kan zijn om van een door dergelijke overwegingen geïnspireerd aanbod geen gebruik te maken; de verplichtingen die zo'n relatie schept worden door sommigen als te belastend ervaren. Een betaalde opas is in dergelijke gevallen een aantrekkelijker alternatief.

Opzet van het empirisch onderzoek

Om zicht te krijgen op de wijze waarop werkende ouders de opvang van hun kinderen hebben geregeld, alsmede om het aanbod van informele kinderopvang verder in kaart te brengen, is een gestructureerde vragenlijst verspreid. Er is één vragenlijst samengesteld voor zowel de gebruikers als de aanbieders van kinderopvang. In de vragenlijst komen diverse onderwerpen aan bod, welke gebaseerd zijn op de theoretische overwegingen over de samenhang tussen enerzijds het gebruik van kinderopvang en anderzijds respectievelijk achtergrondkenmerken en opvattingen (zie voor een uitgebreide beschrijving Remery et al., 1999). Gebruikers van kinderopvang kregen diverse vragen voorgelegd over de vorm(en) van opvang die zij gebruiken. Ook is hen een serie stellingen voorgelegd over het aanbod en de kwaliteit van kinderopvang. Zo kan inzicht worden verkregen in de preferenties van ouders en hun tevredenheid omtrent kinderopvang. Aanbieders van kinderopvang kregen vragen voorgelegd over de frequentie van het oppassen en over hun relatie tot de kinderen (grootouder, betaalde oppas, etc).

Twee procedures zijn gevolgd bij het benaderen van respondenten. In de eerste plaats is in het voorjaar van 1999 verschillende peuterspeelzalen en basisscholen in de stad Utrecht gevraagd met de vraag of zij bereid waren een vragenlijst mee te geven aan peuters c.q. leerlingen. Acht peuterspeelzalen en zes basisscholen, verspreid over de stad Utrecht en van verschillende denominatie, hebben medewerking verleend. Bij de peuterspeelzalen zijn de vragenlijsten aan alle ouders meegeven, bij de basisscholen aan leerlingen in zes groepen, te weten de groepen 1, 3, 4, 5, 7 en 8. Zo werd voldoende spreiding over de leeftijd van de kinderen bereikt. Ter aanvulling zijn advertenties geplaatst in twee regionale kranten in de provincie Utrecht met een oproep aan mensen die ge-

bruik maken van kinderopvang dan wel regelmatig oppassen. Door een bon op te sturen konden mensen kenbaar maken dat ze een vragenlijst wilden invullen. In totaal bleken 445 vragenlijsten bruikbaar voor analyses. De groep respondenten bestaat uit 385 vrouwen (86,5 procent) en 60 mannen (13,5 procent).

Voorts zijn focusgroepen georganiseerd. In focusgroepen wordt met een groep personen van gedachten gewisseld over een bepaald thema, in dit geval (informele) kinderopvang. Men krijgt de kans om een mening te geven en deze toe te lichten, alsmede te reageren op de mening van andere deelnemers. Op deze wijze wordt een rijker beeld gekregen van datgene wat er onder mensen leeft. Er zijn focusgroepen georganiseerd met gebruikers van kinderopvang en met aanbieders hiervan. De resultaten zijn voornamelijk gebruikt ter illustratie van bevindingen uit het survey.

Gebruikers van kinderopvang

Vormen van gebruik

Het onderzoek was afgebakend tot gebruik van kinderopvang door werkende ouders met kinderen jonger dan 16 jaar. Vanzelfsprekend kunnen ook niet-werkende ouders gebruik maken van kinderopvang, maar dit is niet gerelateerd aan hun arbeidsparticipatie en valt daarmee buiten het bestek van het onderzoek. In totaal zijn er in de steekproef 297 respondenten met kinderen die deel uitmaken van een huishouden waarin beide partners werken of die alleenstaand zijn en een betaalde baan hebben. Dit is de groep potentiële gebruikers van kinderopvang. Deze groep is niet in alle opzichten representatief voor Nederland: de respondenten zijn gemiddeld hoger opgeleid. Het netto inkomensniveau van de huishoudens in de steekproef is wel vergelijkbaar met het landelijk gemiddelde.

Van de 297 potentiële gebruikers maken er 226 feitelijk gebruik van een vorm van formele dan wel informele kinderopvang (76 procent). In de overige huishoudens (24 procent) hebben de ouders de opvang onderling verdeeld of vangt één van de ouders de kinderen zelf op en heeft bijvoorbeeld zijn/haar werktijden aangepast. Binnen deze huishoudens worden minder uren gewerkt dan in huishoudens die wel gebruik maken van kinderopvang. Een ander

duidelijk verschil is de gemiddelde leeftijd van het jongste kind. In de huishoudens waarin geen gebruik wordt gemaakt van kinderopvang is deze leeftijd bijna zeven jaar. In de huishoudens waarin wel gebruik wordt gemaakt van kinderopvang is deze leeftijd beduidend lager, namelijk drie jaar. Mogelijk is het makkelijker voor ouders in de eerste groep huishoudens om het werk zo te organiseren dat geen opvang nodig is. Een andere reden voor het verschil is vermoedelijk dat het moeilijker is voor schoolgaande kinderen opvang te vinden. Terwijl het aantal plaatsen in kinderdagverblijven voor 0- tot 4-jarigen de afgelopen jaren fors is uitgebreid, is pas recentelijk begonnen met uitbreiding van het aantal plaatsen in de buitenschoolse opvang.

In het navolgende gaan we nader in op de huishoudens die gebruik maken van kinderopvang. In Tabel 1 is opgenomen in welke mate ouders gebruik maken van formele of informele kinderopvang, dan wel een combinatie van beide. Daarbij is tevens onderscheid gemaakt naar de leeftijd van het jongste kind en de opleiding van de respondent.

Zoals Tabel 1 laat zien maken de meeste ouders gebruik van een combinatie van formele en informele kinderopvang (bijna 62 procent). Het aantal huishoudens dat alleen gebruik maakt van formele kinderopvang is met 22 (tien procent) klein. Er blijkt een opvallend verschil tussen de huishoudens waarvan het jongste kind nog niet de schoolgaande leeftijd heeft bereikt en de huishoudens waarvan het jongste kind ten minste vier jaar oud is ($\chi^2_{(2)} =$

94,12; $p < 0,00$). In de eerste groep wordt overwegend formele en informele kinderopvang gecombineerd, in de tweede groep maken de meeste huishoudens alleen gebruik van informele kinderopvang, mogelijk bij gebrek aan formele opvang. Later in deze paragraaf wordt ingegaan op wensen en ervaren problemen.

Voorts maken lager opgeleiden, hier gedefinieerd als personen met een opleiding op lage of middelbaar niveau, vaker uitsluitend gebruik van informele kinderopvang dan hoger opgeleiden. Het verschil is net niet significant ($\chi^2_{(1)} = 3,15$; $p = 0,08$).

Aanvullend is ook gekeken in hoeverre gebruik van formele versus informele kinderopvang samenhangt met normen en waarden, levensbeschouwelijke achtergrond en arbeidsoriëntatie. Er is een schaal samengesteld op basis van uitspraken met betrekking tot kinderopvang. Deze schaal meet in hoeverre deze normen modern dan wel traditioneel zijn. Een voorbeelditem is: 'De beste opvang voor kinderen is door de ouders'. Ouders met traditionelere opvattingen blijken vaker gebruik te maken van uitsluitend informele kinderopvang. Voorts maken respondenten die zichzelf als godsdienstig beschouwen of tot een kerkgenootschap rekenen vaker uitsluitend gebruik van informele kinderopvang. Voor arbeidsoriëntatie is eveneens een schaal samengesteld die meet in hoeverre ouders meer dan wel minder op betaalde arbeid zijn georiënteerd. Een voorbeelditem is: 'Door te werken blijf je betrokken bij de maatschappij'. De samenhang met gebruik van formele versus informele kin-

Tabel 1 Mate waarin huishoudens gebruik maken van formele en informele kinderopvang naar leeftijd jongste kind en naar opleidingsniveau van de respondent

	Informele opvang	Formele opvang	Combinatie formele + informele opvang	Totaal
<i>Leeftijd jongste kind</i>				
< 4 jaar (%)	14 (9,0)	18 (11,6)	123 (79,4)	155 (100)
≥ 4 jaar (%)	51 (71,8)	4 (5,6)	16 (22,5)	71 (100)
Totaal	65 (28,8)	22 (9,7)	139 (61,5)	226 (100)
<i>Opleiding respondent¹⁾</i>				
Lage opleiding	30 (35,7)	6 (7,1)	48 (57,1)	84 (99,9)
Hoge opleiding	35 (24,6)	16 (11,3)	91 (64,1)	142 (100)
Totaal	65 (28,8)	22 (9,7)	139 (61,5)	226 (100)

1) Lage opleiding is lager en middelbaar onderwijs, hoge opleiding is een afgeronde opleiding op HBO of WO niveau.

Tabel 2 Mate waarin huishoudens gebruik maken van vormen van kinderopvang naar opleidingsniveau respondent (in procenten)

	Percentage respondenten dat van vorm gebruik maakt onder:				gemiddeld aantal uren per week
	respondenten met lagere opleiding	respondenten met hogere opleiding	$\chi^2_{(1)}$	alle respondenten	
Formele kinderopvang					
• Kinderdagverblijf	38,1	40,8	0,17	39,8	20,4
• Buitenschoolse opvang	11,9	19,7	0,13	16,8	6,7
• Gastouderproject	2,4	10,6	5,08*	7,5	16,3
• Peuterspeelzaal	28,6	36,5	0,08	27,4	6,7
Informele kinderopvang					
• Opvang door andere ouders	13,1	21,8	2,66	18,6	4,3
• Opvang door de buren	13,1	23,9	3,90*	19,9	1,9
• Opvang door vrienden	14,3	18,3	0,61	16,8	2,9
• Opvang door ouders	51,2	34,5	6,08*	40,7	7,0
• Opvang door schoonouders	23,8	20,4	0,37	21,7	6,4
• Opvang door overige familie	23,8	9,9	8,04**	15,0	3,6
• Opvang door zelfgeregelde gastouder	2,4	10,6	0,60	7,4	10,3
• Overige oppas (aan huis)	11,9	37,1	16,96**	27,9	9,8
• Opvang door oudere broers en/of zusjes	3,6	2,8	0,10	3,1	3,1
• Au pair	0,0	3,5	3,02	2,2	onbekend

* significant bij $p < 0,05$; ** significant bij $p < 0,01$

deropvang is net niet significant, hoewel het wel in de theoretisch verwachte richting gaat: ouders die aangeven minder op betaalde arbeid georiënteerd te zijn, maken vaker uitsluitend gebruik van informele kinderopvang.

Welke vormen van informele kinderopvang worden nu gebruikt en in welke mate? Tabel 2 verschaft hierin inzicht. Ter vergelijking is ook het gebruik van formele vormen van kinderopvang opgenomen.

Gemiddeld maken werkende ouders gebruik van drie verschillende vormen van kinderopvang. Kijken we eerst naar het totaal aantal respondenten dan blijkt dat de vorm waarvan de meeste ouders gebruik maken, opvang door hun eigen ouders is ('opa en oma'). Daarna volgt de opvang in het kinderdagverblijf. Wanneer we onderscheid maken naar de leeftijd van het jongste kind, is het beeld iets anders (niet in tabel opgenomen): onder de huishoudens waarin het jongste kind ouder dan vier jaar is, komt opvang door de (groot)ouders het meeste voor. Huishoudens waarin het jongste kind jonger dan vier jaar is, maken vaker gebruik van opvang in een kinderdagverblijf.

Oppas aan huis is eveneens een veel voorkomende vorm van kinderopvang. Ook wordt re-

latief vaak gebruik gemaakt van de peuterspeelzaal; vanzelfsprekend geldt dit uitsluitend voor gezinnen met kinderen jonger dan vier jaar. Een substantieel aantal huishoudens maakt gebruik van vormen van informele kinderopvang zoals opvang door andere ouders, opvang door de buren en opvang door vrienden. Opvang door oudere broers en/of zussen van de kinderen en het gebruik van een au pair komen echter nauwelijks voor.

Kijken we vervolgens naar het aantal uren dat huishoudens gebruik maken van verschillende vormen van kinderopvang, dan komt het volgende beeld naar voren. In aantal uren wordt (in huishoudens met een jongste kind jonger dan vier jaar) het meeste gebruik gemaakt van opvang via een kinderdagverblijf; gemiddeld is het gebruik 20,4 uur per week. Ook maken deze huishoudens relatief veel uren gebruik van opvang via een gastouderproject: 16,3 uren per week. Daarna volgen de opvang door een zelfgeregelde gastouder en overige oppas (aan huis). Hoewel opvang door grootouders in veel huishoudens gebruikelijk is, is het aantal uren dat hiervan per week gebruik wordt gemaakt lager dan de hiervoor genoemde vormen, namelijk zeven. Verschil-

lende andere vormen van informele kinderopvang, zoals opvang door de burens, door vrienden en door overige oppas, worden per week gemiddeld gedurende een relatief laag aantal uren gebruikt.

De tabel laat een aantal interessante verschillen tussen hoger en lager opgeleiden zien. Zoals ook al eerder bleek, maken hoger opgeleiden iets vaker gebruik van formele vormen van kinderopvang. Er is tussen hoger en lager opgeleiden echter nauwelijks verschil in gebruik van het kinderdagverblijf. Deze categorieën ouders verschillen meer wat betreft gebruik van buitenschoolse opvang, gastouderproject en peuterspeelzaal. Wat betreft informele kinderopvang zien we dat hoger opgeleiden vaker gebruik maken van uitwisseling met andere ouders, opvang door de burens en oppas aan huis. Lager opgeleiden maken daarentegen meer gebruik van familie, hetzij de grootouders, hetzij andere familie. Dat wil overigens niet zeggen dat hoger opgeleiden minder voorkeur zouden hebben om de kinderen door familie te laten opvangen. Zoals in de inleiding ook al aan de orde kwam, kan verwacht worden dat hoe ouder de grootouders zijn, hoe minder vaak ze op hun kleinkinderen zullen passen. Hoger opgeleiden zijn, onder meer omdat ze langer studeren, gemiddeld ouder als ze gaan werken. Hun ouders zullen gemiddeld ook ouder zijn. Dit wordt in de steekproef bevestigd. Voorts kunnen we veronderstellen dat grootouders vaker zullen oppassen, naarmate ze dichterbij hun kinderen wonen. De hoger opgeleiden in onze steekproef wonen gemiddeld verder van hun ouders dan de lager opgeleiden.

Tot slot gaan we kort in op de betaling van kinderopvang. Voor de informele vormen van kinderopvang blijkt veelal niet betaald te worden. Alleen de oppas aan huis en de au pair krijgen in (bijna) alle huishoudens die deze vorm van kinderopvang gebruiken, betaald. Burens die oppassen krijgen in iets meer dan 20 procent van de gevallen een financiële vergoeding. Voor de overige vormen van kinderopvang wordt veelal niet betaald. Gegeven het aantal uren dat van sommige vormen gebruik wordt gemaakt, is dat opmerkelijk. Grootouders passen toch een aanzienlijk aantal uren per week op. Bij de vorm 'opvang door andere ouders' is in praktisch alle gevallen sprake van wederzijdse dienstverlening: andere ouders passen

een aantal uren op jouw kind, jij past een aantal uren op de kinderen van andere ouders.

Samengevat blijkt uit de onderzoeksresultaten dat de meeste werkende ouders formele en informele vormen van kinderopvang combineren. Lager opgeleide ouders en ouders met traditionelere opvattingen maken vaker uitsluitend gebruik van informele vormen van kinderopvang. Wat betreft de verschillende vormen van informele opvang schakelen lager opgeleiden vaker familie in, terwijl hoger opgeleiden vaker gebruik maken van uitwisseling met andere ouders, opvang door de burens en oppas aan huis. Het aantal uren dat werkende ouders gebruik maken van informele vormen is beperkt.

Voordelen en knelpunten van verschillende vormen van opvang

De hiervoor gepresenteerde analyses geven een indruk van het feitelijke gebruik van informele kinderopvang, gerelateerd aan een aantal kenmerken van de gebruikers en hun huishoudensituatie. Zoals bij het theoretisch kader uiteengezet, kan het feitelijke gedrag van de respondenten worden beschouwd als de uitkomst van een keuzeproces. Individuen c.q. huishoudens hebben bepaalde voorkeuren en wensen die ze gedeeltelijk wel, maar gedeeltelijk ook niet kunnen verwezenlijken. Dat laatste hangt bijvoorbeeld samen met de beschikbaarheid van voorzieningen of van de financiële middelen om daar gebruik van te maken. Omdat preferenties en restricties moeilijk rechtstreeks kunnen worden gemeten en we toch enig inzicht willen verschaffen in de achterliggende factoren die de uiteindelijke keuzen van ouders bepalen, hebben we hun een aantal stellingen voorgelegd. Een deel daarvan heeft betrekking op preferenties ('Wat vindt u wel/niet goed voor uw kind?'); een ander deel betreft restricties ('Is er naar uw mening voldoende formele kinderopvang beschikbaar en is deze betaalbaar?'). Ten aanzien van deze laatste categorie gaat het niet primair om de feitelijke restricties, maar om de restricties zoals die door de respondenten worden gepercipieerd. Het zijn uiteindelijk ook deze percepties die het keuzegedrag van individuele besluitvormers bepalen.

In Tabel 3 is de verdeling van de antwoorden weergegeven. De categorieën 'helemaal me eens' en 'tamelijk me eens' zijn samenge-

Tabel 3 Mate waarin respondenten het eens zijn met uitspraken betreffende verschillende aspecten van kinderopvang

	<i>helemaal/ tamelijk mee oneens</i>	<i>niet eens/ niet oneens</i>	<i>tamelijk/ helemaal mee eens</i>	<i>N</i>
Informele kinderopvang				
• Ik kies voor een oppas aan huis want die is het meest flexibel	23,1	24,5	52,4	147
• Het nadeel van een betaalde oppas is dat deze nogal eens ziek is	55,4	18,2	26,4	148
• Ik wil dat mijn kind, als ik er niet ben, alleen door familie wordt verzorgd, want zij weten het beste hoe ik mijn kind opvoed	77,6	9,7	12,7	196
• Een goede oppas aan huis is niet te krijgen	39,5	27,3	33,1	172
• Ik vraag mijn (schoon)ouders om op te passen want dat kost geen geld	71,2	12,8	16,0	156
• Ik kies voor opvang thuis omdat het kind dan in zijn/haar natuurlijke omgeving is	30,0	18,1	51,9	160
Formele kinderopvang				
• Ik breng mijn kind(eren) niet naar een kinderdagverblijf want dit is te duur	53,0	12,8	34,1	164
• Ik breng mijn kind(eren) niet naar de buitenschoolse opvang want dit is te duur	52,0	16,0	32,0	125
• Ik kies voor een kinderdagverblijf en/of buitenschoolse opvang want een oppas of gastouder is toch minder professioneel	63,7	11,3	25,0	168
• Ik vind de openingstijden van kinderdagverblijven en/of de buitenschoolse opvang te beperkt	45,5	12,1	42,4	165
• Mijn werkgevers en/of de werkgever van mijn partner betaalt(en) mee aan de kosten die ik maak voor kinderopvang	66,7	4,7	28,6	150
• Hoewel ik er graag gebruik van zou maken, is er geen plaats in kinderdagverblijven	63,6	11,2	25,2	107
• Mijn kind(eren) is/zijn ongelukkig op het kinderdagverblijf/buitenschoolse opvang	82,7	9,4	7,9	127
• Hoewel ik er graag gebruik van zou maken, is er geen plaats in de buitenschoolse opvang	50,6	23,6	25,8	89
• Mijn kind(eren) wil(len) niet naar de buitenschoolse opvang	60,0	15,3	24,7	85
Werk				
• Mijn partner kan niet meer uren voor de kinderen zorgen, hij/zij wil niet minder werken	39,1	9,3	51,6	161
• Ik zou meer werken als goede opvang beschikbaar zou zijn	69,5	12,6	17,9	190
• Ik kan zelf niet meer uren voor mijn kind(eren) zorgen want ik mag van mijn werkgever niet minder werken	69,5	11,3	19,2	151
• Mijn partner kan niet meer uren voor de kinderen zorgen, hij/zij mag van zijn/haar werkgever niet minder werken	47,3	16,4	36,3	146
• Ik kan zelf niet meer uren voor mijn kind(eren) zorgen want ik wil niet minder werken	39,9	8,2	51,9	183

voegd, datzelfde geldt voor de twee categorieën 'mee oneens'. De respondenten die aangaven dat de betreffende uitspraak niet van toepassing is alsmede ontbrekende antwoorden zijn buiten beschouwing gelaten. Bij elke uitspraak is aangegeven op hoeveel respondenten de verdeling betrekking heeft. Aangezien respondenten zelf konden bepalen of een uitspraak al dan niet van toepassing is, fluctueert het aantal per uitspraak. De voorgelegde stellingen zijn gerubriceerd in drie categorieën rond drie hoofdthema's, te weten a) informele kinderopvang, b) formele kinderopvang en c) betaald werk.

ad a) informele kinderopvang

Een oppas aan huis heeft voor veel respondenten twee duidelijke voordelen: flexibiliteit en het feit dat het kind in de eigen omgeving verblijft. Een deel van het voordeel betreft ongetwijfeld ook de besparing op de haal- en brengtijden. Als het gaat om de vraag of een goede oppas aan huis ook daadwerkelijk te vinden is, houden de voor- en tegenstemmers elkaar aardig in evenwicht. Het primaat van de familie wordt onder de respondenten nauwelijks gedeeld; slechts 12,7 procent vindt dat verzorging door familieleden de voorkeur verdient.

ad b) formele kinderopvang

Ongeveer een derde van de respondenten maakt geen gebruik van een kinderdagverblijf of buitenschoolse opvang vanwege de als te hoog beschouwde kosten. Iets meer dan de helft van de ouders onderschrijft deze stelling niet. Het zijn vooral respondenten met een lage opleiding die de kosten als hoog beschouwen. Dat is niet verbazingwekkend, aangezien lager opgeleiden vaker over een lager inkomen beschikken dan hoger opgeleiden. Slechts een kwart van de respondenten heeft problemen met het vermeend minder professionele karakter van oppas of gastouder en kiest daarom voor formele opvang. Bijna dertig procent van de ouders wordt door de werkgever (van één van beide partners) financieel ondersteund bij het dragen van de kinderopvangkosten. Ten aanzien van openingstijden van formele kinderopvanginstellingen houden partijen elkaar weer aardig in evenwicht. Ruim veertig procent vindt die tijden te krap. Een net iets hoger percentage heeft er geen problemen mee. Zowel voor kinderdagverblijven als voor buitenschoolse opvang geeft een kwart van de respon-

denten aan dat ze er wel gebruik van zouden willen maken, maar dat er geen plaats is. Combineren we dit gegeven met de beschikbaarheid van opvangplaatsen in Nederland dan lijkt de tweeledige conclusie gewettigd dat a) vraag en aanbod nog lang niet in evenwicht zijn, maar b) dat dit evenwicht bereikt kan worden bij een dekkingsgraad die ruim beneden de honderd procent kan liggen. Ofwel het is niet nodig om voor alle kinderen een plaats te creëren, want lang niet alle ouders hebben er behoefte aan.

Ten slotte geeft een kwart van de respondenten aan dat hun kinderen niet naar de buitenschoolse opvang willen. Kennelijk houden ouders in voldoende mate rekening met de wensen van hun kroost, want nog geen acht procent van de respondenten geeft aan dat hun kinderen ongelukkig zijn op het kinderdagverblijf of bij de buitenschoolse opvang.

ad c) betaald werk

Ten aanzien van de betaalde arbeid valt op dat nog geen twintig procent van de respondenten de afwezigheid van goede opvang of bezwaren van de werkgever aanwijst als reden om niet meer te werken, respectievelijk om meer te zorgen. Veel meer respondenten geven aan niet meer tijd aan zorg te besteden omdat ze zelf niet minder willen werken. Respondenten met een grote parttime baan, dat wil zeggen een baan van 20 tot 34 uur per week, zijn het overigens vaker met de stelling 'Ik kan zelf niet meer uren voor mijn kind(eren) zorgen want ik wil niet minder werken' eens dan respondenten met een kleine parttime baan (een baan van minder dan 20 uur per week) of een fulltime baan. Respondenten met een fulltime baan zijn het juist vaker oneens met deze stelling. Voor de partners ligt dat – volgens de respondenten – vergelijkbaar: ook zij willen niet minder werken en hebben daardoor geen extra tijd voor zorg beschikbaar. De partners van de respondenten die het met deze stelling eens zijn, hebben vaker een fulltime aanstelling dan de partners van respondenten die het niet met de stelling eens zijn. Van de respondenten zien er twee maal zo veel de werkgever van de partner als hinderpaal op weg naar meer tijd voor zorg als de eigen werkgever.

De uitkomsten uit de focusgroepen bevestigen de bevindingen uit het survey. In de bijdragen aan de discussie van de *vragers* kwam telkens opnieuw naar voren dat ouders veel tijd

en energie kwijt zijn om de opvang voor hun kind(eren) goed te regelen. Met name 'al dat ge-regel' draagt bij aan een als hoog ervaren 'leef-druk'. Een belangrijk knelpunt vormt voor velen de beperkte flexibiliteit van de formele opvang. Vanuit deze optiek vormt een vast persoon aan huis – bijvoorbeeld oma of een betaalde oppas – voor velen een ideaalbeeld. Verschillende ouders zien wel iets in een (uit-zend)bureau waaraan deze oppas verbonden is. Bij ziekte van de 'vaste' oppas zou dit bureau dan ook voor een vervang(st)er moeten zorgen.

De voorkeuren voor en ervaringen met specifieke vormen van informele opvang verschillen sterk tussen de deelnemers aan de focus-groepen. Sommigen zijn er in geslaagd een geschikte betaalde oppas te vinden, anderen (het betreft in alle gevallen moeders) rapporteren hier juist grote problemen en hebben de omvang van hun werkweek gereduceerd om (weer) zelf te gaan zorgen. Vooral hoger opgeleiden hechten er aan dat de persoon die de informele opvang verzorgt, zich aanpast aan hun eigen voorkeuren op het punt van de opvoeding. In veel gevallen vertaalt zich dat in een voorkeur voor een betaalde kracht, terwijl dat voor één moeder juist de reden was om haar eigen moeder in te schakelen ("die kan ik tenminste 'sturen'").

Vrijwel alle deelnemers maken los van de vraag hoeveel belang zij daaraan toekennen de opmerking dat formele kinderopvang zowel in absolute zin als in verhouding tot informele kinderopvang duur is. Familie wordt meestal niet betaald, maar een materieel blijk van waardering vinden de meeste vragers op zijn tijd wel gepast; de aanbieders blijken daar in veel gevallen ook min of meer op te rekenen.

Samenvattend kunnen we de volgende algemene conclusies trekken. Het gemengde beeld dat ten aanzien van het gebruik kan worden geschetst, zien we ook terug bij de opvattingen. Een oppas aan huis is populair vanwege praktische voordelen maar ook om emotionele redenen. Voor een derde van de ouders heeft zelf zorgen of informele opvang op financiële gronden de voorkeur. Het blijkt echter moeilijk een goede oppas aan huis te vinden. Schaarste bestaat ook in het formele circuit: ongeveer een kwart van de respondenten geeft aan geen plaats in een kinderdagverblijf te kunnen krij-gen.

Aanbieders van kinderopvang

Er zijn 112 personen die in de vragenlijst aangegeven hebben dat ze op kinderen passen. Hoewel het geen representatieve groep betreft, het gemiddelde opleidingsniveau is hoger dan dat van de Nederlandse bevolking, zullen we aan de hand van deze groep trachten aanbieders van informele opvang nader te typeren. Deze groep maakt in de eerste plaats duidelijk dat aanbieders van kinderopvang voornamelijk vrouwen zijn: van de 112 personen zijn er 99 vrouwen en 13 mannen. Hun gemiddelde leeftijd bedraagt 42 jaar. De grootste groep is tussen de 30 en 50 jaar oud (74); verder zijn 18 personen jonger dan 30 en 20 personen 51 jaar of ouder. Bijna 70 procent heeft een opleiding op ten minste MBO-niveau.

Bijna driekwart van de groep past op een of twee kinderen. De meeste personen in de groep kenden de kinderen reeds op een of andere wijze, het zijn bijvoorbeeld kinderen van vrienden of kleinkinderen. Iets meer dan tien procent van degenen die oppassen heeft geen specifieke relatie tot het kind.

De helft van de groep aanbieders past regelmatig op, dat wil zeggen op vaste dagdelen per week. Ze doen dat gemiddeld ruim negen uur per week. De andere helft past alleen op als er een beroep op hen wordt gedaan. Zoals al eerder aan de orde kwam, gebeurt veel oppaswerk op vrijwillige basis: de meeste aanbieders krijgen niet betaald voor hun diensten. Slechts eenderde van de oppassers krijgt een financiële vergoeding. Gemiddeld bedraagt deze vergoeding *f* 7,- per uur. De laagste vergoeding die wordt betaald is *f* 2,- per uur en het hoogste bedrag dat voorkomt is *f* 25,- per uur. Slechts vier personen krijgen een onkostenvergoeding. Wel krijgt een relatief grote groep oppassers met een zekere regelmaat een attentie.

Uit de focusgroepen blijkt dat voor de aanbieders van informele opvang zowel de 'nuttigheid' van het oppassen als het plezier ('affectieve relatie') een rol speelt. Vooral grootouders vinden het een voorrecht hun kleinkinderen regelmatig te zien en te zien opgroeien. Bovendien zijn de ouders van de kinderen er mee geholpen en krijgen met name de dochters kansen die hun moeders nooit hebben gehad. Zorgen voor andere kinderen dan de eigen kleinkinderen is voor veel (potentiële) aanbieders van informele kinderopvang weinig aantrekke-

lijk. Vooral grootouders vinden de verantwoordelijkheid soms zwaar drukken, terwijl ook de drukte en de fysieke inspanning worden gevoeld, zeker als de kleinkinderen wat ouder worden. Dit is een reden om slechts in beperkte mate als informele opvangkracht op te treden. Een andere reden betreft de gebondenheid en de wederzijdse verplichtingen die al snel kunnen ontstaan tussen de ouders van de jonge kinderen die opvang behoeven en de grootouders. Aanbieders willen zich dan ook veelal niet structureel c.q. voor meer uren vastleggen.

Maatschappelijke trends en ontwikkelingen

De uitkomsten van het empirisch onderzoek zijn afgezet tegen een aantal trends zoals die zich in Nederland aftekenen en waarvan kan worden verwacht dat zij de vraag naar en het aanbod van formele en informele kinderopvang de komende decennia zullen beïnvloeden. De belangrijkste is ongetwijfeld de voortdurend groeiende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Berekeningen van CBS/CPB (1997) laten zien dat deze participatie onder vrouwen van 30 tot en met 54 jaar zal toenemen van 52 procent in 1995 tot ten minste 72 procent in 2020. Voor vrouwen tussen 55 en 65 jaar is de verwachte stijging van 13 procent in 1995 naar ten minste 34 procent in 2020. Steeds meer vrouwen zullen de arbeidsmarkt betreden of een kleine deeltijd baan vervuilen voor een grote. Deze stijging hangt vooral samen met de verwachte verdere stijging van het opleidingsniveau. Daarnaast kan worden verondersteld dat ook de individualiseringsgedachte zijn invloed doet gelden. Naarmate deze veld wint, zullen steeds meer vrouwen er aan hechten *zelfstandig* een inkomen te verwerven en voor hun onderhoud niet langer afhankelijk te zijn van een partner. De toenemende arbeidsmarktparticipatie kan de komende jaren mogelijk ook gevoeld worden door de noodzaak een arbeidsinkomen te verwerven. In het bijzonder de woonlasten zijn sterk gestegen. Daarnaast wordt de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen in beleidsmatige zin ondersteund. Die ondersteuning – hoewel op sommige punten wellicht niet optimaal en minder effectief dan zou kunnen (zie bijvoorbeeld Plantenga & Schippers, 2000) – kent zowel een

'push'- als een 'pull'-component. De 'push' component wordt gevormd door de '1990 maatregel' en aanverwant beleid dat erop gericht is dat vrouwen economisch zelfstandig worden. Qua 'pull'-factoren kan gedacht worden aan allerlei maatregelen die de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen ook daadwerkelijk vergemakkelijken en faciliteren. In deze categorie behoren de uitbreiding van de kinder- en buitenschoolse opvang zoals die in de loop van de jaren negentig tot stand is gekomen en de komende jaren nog zal worden gerealiseerd. Ook de verschillende verlofregelingen die de combinatie van arbeid en zorg moeten bevorderen, kunnen in dit kader worden genoemd (zie ook SZW, 1999).

Een andere trend die relevant is in de discussie over informele kinderopvang is die met betrekking tot de onbetaalde arbeid door vaders. Hoewel voor de participatiegraad in personen bij mannen voor de periode tot 2020 nauwelijks een daling wordt voorzien (en voor de oudere leeftijdsgroep zelfs een stijging), geldt wel dat steeds meer mannen in deeltijd werken (1999: 9 procent) dan wel willen werken (1999: 12 procent) (Verboon et al., 1999; zie ook Griffioen et al., 1999). Volgens Verboon et al. (1999) geeft een derde van de mannen die in deeltijd (zouden willen) werken aan dat te (willen) doen in verband met zorgtaken. Niet alle mannen zetten hun wens echter om in concrete actie (zie onder meer Spaans, 1997). Hoewel de daling in betaalde uren bij mannen zich dus zeker niet volledig zal vertalen in een toename van de tijd besteed aan onbetaalde arbeid laat onderzoek op dit punt een duidelijke trend zien. Mannen, en dan met name vaders van kinderen tot zes jaar, besteden steeds meer uren aan huishoudelijke en gezinstaken (Hooghiemstra, 1997). Hoewel extrapolatie van deze trend een hachelijke zaak is, kan – zeker in het licht van de geobserveerde deeltijdwens onder mannen – een voortgaande ontwikkeling in dezelfde richting voor waarschijnlijk worden gehouden. Andere indicatoren die in deze richting wijzen, zijn de opvattingen onder jongeren over de gewenste taakverdeling in hun toekomstige partnerrelatie. Steeds meer jongeren geven de voorkeur aan een scenario waarin beide partners werken (NIDI-berekeningen op basis van MOAB94-survey en Omnibus 97-survey; opgenomen in Remery et al., 2000). Een continuering van de traditionele taakverdeling binnen huishoudens

lijkt onwaarschijnlijker te worden. Indien vaders meer tijd voor de kinderen [gaan] zorgen, tempert dit de vraag naar kinderopvang. Bovendien sluit het ook aan bij het gegeven dat ouders in Nederland nog steeds in sterke mate een voorkeur hebben voor 'zelf zorgen', zeker als het gaat om jonge kinderen. Hoewel steeds meer ouders 'zelf zorgen' combineren met een of andere vorm van formele of informele kinderopvang, is de gedachte om vijf dagen in de week gebruik te maken van een kinderdagverblijf voor veel ouders weinig aantrekkelijk. De discussie over de beschikbaarheid voor de arbeidsmarkt van 'bijstandsmoeders' met kinderen in die leeftijdscategorie zoals gevoerd in het najaar van 1999 en de daarin aangevoerde argumenten spreken in dit opzicht boekdelen.

Op grond van de trends valt te verwachten dat de vraag naar kinderopvang het komende decennium verder zal toenemen: ouders hebben als gevolg van de verdere groei van hun deelname aan betaalde arbeid minder gelegenheid om zelf voor hun kinderen te zorgen. Bovendien raakt opvang door derden steeds meer geaccepteerd en ingeburgerd. Als gevolg daarvan kan een stijging van de vraag naar zowel formele als informele opvang worden verwacht. Binnen de mix van formele en informele opvangmogelijkheden zal het aandeel van de formele opvang stijgen, omdat steeds meer ouders overtuigd raken van de positieve kanten van opvang samen met andere kinderen, steeds meer ouders het zich financieel kunnen permitteren en het aanbod van formele opvang de komende jaren zal stijgen. Op basis hiervan kan een (relatieve) daling van de vraag naar informele opvang worden verwacht. Of deze twee aan elkaar tegengestelde ontwikkelingen per saldo tot een stijging of een daling van de vraag naar informele opvang zullen leiden, valt op voorhand moeilijk te voorspellen. Voorlopig lijkt het er op dat de groei van de formele – en daarbinnen met name de buitenschoolse opvang – de groei van de arbeidsmarktparticipatie van moeders maar moeilijk kan bijhouden. Zolang de krapte op de arbeidsmarkt aanhoudt, zal deze situatie vermoedelijk voortduren. Zeker in eerste instantie lijkt er van minder behoefte aan informele kinderopvang dan ook geen sprake. Naarmate de programma's voor uitbreiding van de formele opvang verder worden gerealiseerd, zal in dat segment een evenwicht tussen vraag en aanbod dichterbij

komen en ondergaat de vraag naar informele opvang mogelijk een lichte daling.

Binnen het scala van informele opvang ligt een verschuiving in de richting van meer betaalde vormen voor de hand. Enerzijds zagen we een duidelijke voorkeur voor opvang aan huis, dat wil zeggen in de eigen omgeving van het kind. Ook de toenemende variëteit in arbeidspatronen van ouders maakt opvang aan huis – en ook op wisselende en 'inconveniente' tijdstippen – een steeds geëigender vorm. Anderzijds wijst het proces van individualisering in de richting van opvang door een betaalde kracht aan wie duidelijke en expliciete eisen kunnen worden gesteld en van wie een bepaald niveau van professionaliteit wordt verwacht. Bij ouders bestaat een zekere vrees voor het ontstaan van te vergaande verplichtingen jegens netwerkleden. Als alle 'verplichtingen' in geld worden afgerekend, houden ouders zelf volledige zeggenschap over de opvoeding en behoeven zij geen 'inmenging' door anderen te vrezen.

De hierboven geschetste trends wijzen tamelijk uniform in dezelfde richting: in de periode tot 2020 zullen minder potentiële aanbieders van informele kinderopvang beschikbaar zijn. Naarmate er meer vrouwen zelf betaald werk hebben of meer uren werken (een grote deeltijdbaan in plaats van een kleine), zullen zij minder beschikbaar zijn voor de opvang van eigen en andermans kinderen. Dat geldt ook in de leeftijdscategorie van 55 tot 64 jaar waar een behoorlijke groei van de participatiegraad wordt verwacht. In die laatste groep vinden we ook 'oma's' die langer op de arbeidsmarkt actief zijn. Andere oma's die de leeftijd van 65 jaar reeds zijn gepasseerd, blijven langer vitaal en gezond en zouden uit hoofde daarvan voor extra aanbod kunnen zorgen. Hun grotere vitaliteit in combinatie met een betere financiële positie vergroot echter ook de mogelijkheid voor een alternatieve tijdsbesteding. Bovendien geldt ook bij de aanbieders de behoefte geen al te sterke verplichtingen aan te gaan. De verwachte demografische ontwikkelingen laten zien dat er eveneens weinig jongeren beschikbaar zijn die de oudere generaties als aanbieders van informele opvang kunnen vervangen. Aldus lijkt een reservoir aan informele opvangkrachten over te blijven dat wel geschikt is als 'achterwacht' in het geval van calamiteiten, maar dat weinig perspectief biedt voor structurele arrangementen.

De toekomst van de informele kinderopvang en het overheidsbeleid

In het licht van het voorafgaande kan de conclusie worden getrokken dat vraag naar en aanbod van informele kinderopvang in de nabije toekomst steeds minder op elkaar zullen aansluiten, zowel in kwantitatieve als in kwalitatieve zin. Bovendien groeien de discrepanties tussen vraag en aanbod gemiddeld sneller dan bijvoorbeeld de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen: een vrouw met kinderen die aanvankelijk beschikbaar was voor informele opvang (bijvoorbeeld in combinatie met een kleine deeltijd baan) en fulltime gaat werken, moet niet alleen in mindering gebracht worden bij de aanbieders van informele opvang, maar zal in een aantal gevallen ook zelf extra beroep op informele opvang doen.

Dergelijke discrepanties en marktfalen geven als zodanig aanleiding tot overheidsingrijpen. De vraag naar de rol van het beleid en de verhouding tussen de hierboven geschetste verwachtingen en dat beleid is des te interessanter omdat de overheid in de vorm van het Combinatiescenario een aantal jaren geleden expliciete doelstellingen en maatregelen heeft geschetst ten aanzien van de verdeling van betaalde arbeid en zorg tussen mannen en vrouwen en ten aanzien van de organisatie van de kinderopvang. Dit *Combinatiescenario* voorziet enerzijds in een herverdeling van betaalde arbeid en onbetaalde zorg tussen mannen en vrouwen, opdat iedere burger op individueel niveau in staat is zowel economische als zorgzelfstandigheid te realiseren. Anderzijds voorziet het Combinatiescenario in een beperkte overheveling van nu nog onbetaalde zorgtaken naar de markt voor betaalde arbeid. Het hierboven ten aanzien van de toekomst van de kinderopvang geschetste beeld roept op zijn minst de vraag op of ouders in Nederland toch niet verder willen gaan op de weg van uitbesteding van die kinderopvang dan als wenselijk voorzien in het Combinatiescenario en – voor zover ze dat niet willen – of de feitelijk voziene ontwikkeling toch niet meer in die richting wijst. Het ziet er immers vooralsnog naar uit dat de groei van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen in Nederland sneller verloopt dan het proces van herverdeling van onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen. Op huishoudenniveau is er daardoor minder tijd

beschikbaar voor de zorg voor kinderen. Dat laatste impliceert de uitbesteding van een steeds groter deel van de kinderopvang, maar is alleen mogelijk indien ouders niet strikt vasthouden aan de norm van 'zelf zorgen'. Als ouders strikt vasthouden aan de norm van 'zelf zorgen' en het aanbod van formele en informele kinderopvang tekort schiet, lijken vooral vrouwen extra te worden belast. Een dergelijk patroon lijkt weinig meer dan een continue ring van de bestaande situatie.

Voor de korte termijn kunnen, mede op basis van de resultaten uit het empirisch onderzoek, de volgende beleidsaanbevelingen worden geformuleerd.

In de eerste plaats zou het totale pakket aan kinderopvangvoorzieningen (zowel in termen van breedte, kwaliteit als kwantiteit) nog eens tegen het licht gehouden moeten worden. Recent zijn opnieuw substantiële bedragen beschikbaar gesteld voor uitbreiding van de kinderopvang en vooral de buitenschoolse opvang (TK, 1998-1999). Bij de besteding van deze gelden, zouden ook nieuwe initiatieven voor financiering in aanmerking moeten komen. Daarbij valt te denken aan varianten die beter voorzien in de behoefte van ouders aan opvang aan huis of in de zeer nabije woonomgeving. Gelet op de kwaliteitsoordelen over de huidige informele opvang zou hier wellicht als richtsnoer kunnen gelden het streven naar een prijs-kwaliteitverhouding die ligt tussen wat thans in respectievelijk de formele en de informele kinderopvang gebruikelijk is. Qua vormgeving zou mogelijk gedacht kunnen worden aan een uitzendconstructie onder de verantwoordelijkheid van bestaande aanbieders van formele kinderopvang (bijvoorbeeld gastoudercentrales); dit laatste met een bepaalde mate van kwaliteitsborging als oogmerk¹. Het onderscheid tussen wat nu nog 'formeel' en 'informeel' is zou daarmee kunnen komen te vervallen. In de plaats ervan komt een divers en rijk geschakeerd, op de wensen en mogelijkheden van de gebruikers toegesneden aanbod (zie ook Emancipatieraad, 1997).

In de tweede plaats komt de bestaande financiële tegemoetkoming in de kosten van kinderopvang – namelijk door subsidiëring van kinderopvangplaatsen en, onder bepaalde criteria, door belastingaftrek van uitgaven voor kinderopvang – *de facto* een minderheid van de ouders in Nederland ten goede. Alleen de

gebruikers van formele kinderopvang profiteren van deze geldstroom. Gegeven het verschil tussen de 'gemiddelde gebruikers' van respectievelijk formele en informele kinderopvang op het punt van opleiding en inkomen, is het de vraag of het vanuit het perspectief van bevordering van arbeidsmarktparticipatie en economische zelfstandigheid gewenst is de financiële ondersteuning exclusief aan de formele opvang en daarmee vooral aan hoger opgeleiden ten goede te laten komen. In de Emancipatie-effectrapportage Verkenning Belastingstelsel 21e eeuw (Dierx et al., 1999) is onder meer gepleit voor een 'combinatiekorting' op het te betalen belastingbedrag voor iedereen die betaalde arbeid en zorg voor (onder andere) kinderen combineert. Een dergelijke fiscale tegemoetkoming in de kosten van kinderen maakt niet langer onderscheid tussen formele en informele kinderopvang. Daarmee zou zo'n tegemoetkoming ook het beleid ondersteunen om de arbeidsmarktparticipatie van lager opgeleiden te bevorderen.

De bij veel ouders levende voorkeur voor 'zelf zorgen' pleit op zich voor uitbreiding/verbetering van de voorzieningen op het terrein van het ouderschapsverlof. Het kabinet heeft in aansluiting bij het Combinatiescenario gekozen voor uitbreiding van verlof mogelijkheden (SZW, 1999). In zijn algemeenheid kleeft aan verlofvoorzieningen het gevaar dat vrouwen wel en mannen geen gebruik van de voorzieningen zullen maken, waardoor per saldo zorg primair het domein van vrouwen blijft en de herverdeling van onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen stagneert (zie bijvoorbeeld Plantenga & Schippers, 2000); collectief gefinancierde voorzieningen op het terrein van de kinderopvang kennen dit bezwaar niet. Betaling van het ouderschapsverlof vergroot de kans dat ook mannen er daadwerkelijk gebruik van zullen maken.

Maatregelen die passen bij deze routes ondersteunen enerzijds het Combinatiescenario en laten de noodzaak onverlet om de herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen na te blijven streven, maar voorkomen anderzijds dat, voor die herverdeling een feit is, de lasten eenzijdig bij vrouwen terechtkomen.

Noot

- 1 Tijdens een expertmeeting werd hierover gesproken onder de noemer van 'het organiseren van de informaliteit door formele organisaties. Als mogelijke uitwerking werd onder andere – naar analogie met de 'witte werkster' – de 'witte oppas' gesuggereerd. Overwogen zou kunnen worden of aan mensen die 'gecontroleerd' aan huis oppassen ook bepaalde rechten kunnen worden toegekend.

Literatuur

- Beets, G.C.N., A.C. Liefbroer & J. Jong Gierveld (1997). Combining employment and parenthood: A longitudinal study of intentions of Dutch young adults. In: *Population Research and Policy Review*, 16, 457-474.
- CBS (1998), *Enquête Beroepsbevolking 1997*, Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS/CPB (1997). *Bevolking en arbeidsaanbod: drie scenario's tot 2020*. Den Haag: SDU Uitgevers.
- Dalen, H. van, C. Huisman & E. van Imhoff (1999), 'Arbidsaanbod in de Europese Unie. Convergence of divergentie?', in: *Demos*, 15, 25-29.
- Dierx, J.R., Y.K. Grift & J.J. Schippers (1999), *Emancipatie-effectrapportage Verkenning belastingstelsel 21e eeuw*, Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Dijk, L. van (1994), *Choices in child care. The distribution of child care among mothers, fathers and non-parental providers*, Amsterdam: Thesis.
- Doorne-Huiskes, A., F. Hulsker & C. Twisk (1996), *Witte vlekken in de kinderopvang*, Den Haag: Emancipatieraad.
- Dykstra, P. (1997), *Employment and caring*, Den Haag: NIDI (Working paper 1997/7).
- Emancipatieraad (1997), *Van lasten en lusten. Advies over de opvang voor 0- tot 16-jarigen*, Den Haag: Emancipatieraad.
- Grift, Y.K., J. Plantenga, J.J. Schippers & J.J. Siegers, *Arbeid (1999), Zorg en beleid: de gedragsreacties van huishoudens*, Tilburg: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA-publicatie A 165).
- Hooghiemstra, E. (1997), 'Een- en tweeverdieners' in: M. Niphuis-Nell (red.), *Sociale atlas van de vrouw. Deel 4: Veranderingen in de primaire levensfase*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 53-84.
- Morée, M. (1992). 'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt'. *Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu*. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.
- Plantenga, J. & J.J. Schippers (2000), 'Arbeid, zorg en inkomen', in: *Van vrouwenstrijd naar vanzelfsprekendheid. Meerjarennota emancipatiebeleid: achtergronddeel*, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

- Remery, C., P. Dykstra, A. Van Doorne-Huiskes & J. Schippers (2000), *En als oma nu ook een baan heeft! De toekomst van de informele kinderopvang in Nederland*, Den Haag: NIDI (rapport no. 57).
- SGBO (1999), *SGBO-monitor kinderopvang. Overzicht 1997*, Den Haag: SGBO.
- Singer, E. (1993). *Kinderopvang: goed of slecht! Een literatuurstudie naar de effecten van kinderopvang*. Utrecht: SWP.
- Spaans, J. (1997), *Tussen wens en realiteit: onderzoek naar de wijze waarop mannelijke werknemers hun deeltijdwens en/of wens tot calamiteitenverlof realiseren en de belemmeringen daarbij*, Den Haag: VUGA.
- SZW (1999), *Nota Op weg naar een nieuw evenwicht tussen arbeid en zorg*, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.